

Список использованной литературы:

1. Албанбаева, Ж. О. Адаптация к учебному процессу первокурсников института Экономики и Менеджмента КГУ им. И. Арабаева / Ж. О. Албанбаева // Наука и инновационные технологии. – 2022. – № 4(25). – С. 46-57. – DOI 10.33942/sit042206. – EDN ТВРДТВ.
2. Албанбаева, Д. О. Профессионально-образовательная культура студента как объект педагогического мониторинга в вузе / Д. О. Албанбаева // [Текст] Бюллетень науки и практики. – 2023. – Т. 9, № 9. – С. 242-251. – DOI 10.33619/2414-2948/94/25. – EDN XLJUJT.
3. Экономика: проблемы, стратегия, мониторинг / В. Г. Асадов, З. М. Дзокаева, Г. С. Дулина [и др.]. – Чебоксары : Общество с ограниченной ответственностью «Издательский дом «Среда», 2021. – 176 с. – ISBN 978-5-907411-93-7. – DOI 10.31483/a-10324. – EDN TLQQIM.
4. Самигуллин Э.В. Краткий экономический практикум, для студентов 1-курсов экономических вузов. 2021г. С 21-36.
5. Экономика и управление: современные тенденции: сборник статей / ФГБОУ ВО «Чувашский государственный университет им. И.Н. Ульянова». – Чебоксары : Общество с ограниченной ответственностью «Издательский дом «Среда», 2018. – 64 с. – ISBN 978-5-6042304-1-1. – DOI 10.31483/a-40. – EDN YVTYYX.
6. Албанбаева, Д. О. Инновационный подход педагогического мониторинга в вузах Кыргызстана / Д. О. Албанбаева // [Текст] Вестник филиала федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования "Российский государственный социальный университет" в г. Ош Киргизской Республики. – 2023. – № 1(27). – С. 36-46.
7. Албанбаева, Д. О. Профессионально-образовательная культура студента как объект педагогического мониторинга в вузе / Д. О. Албанбаева // [Текст] Бюллетень науки и практики. – 2023. – Т. 9, № 9. – С. 242-251. – DOI 10.33619/2414-2948/94/25. – EDN XLJUJT.

УДК: 811.111:811.512.154 (043.3)

DOI 10.33514/1694-7851-2023-4-269-274

Атикол Бурхан Умур

Х. А. Ясави атындагы Эл аралык Казак-Түрк университети, аспирант

Атикол Бурхан Умур

Международный Казахско-Турецкий университет имени Х. А. Ясави, аспирант

Atikol Burhan Umur

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Graduate student

ЛИНГВОМАДАНИЯТ ТААНУУНУН КАЛЫПТАНУУ ЭТАПТАРЫ ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ STAGES OF FORMATION OF LINGUOCULTUROLOGY

Аннотация: Тил илими коомдук илим катары биринчи кезекте философия, тарых, адабияттаануу, социология, маданият таануу сыяктуу коомдук-гуманитардык илимдер менен тыгыз байланышкан. Тил илиминин башка илимдер менен тыгыз карым-катышынын натыйжасында тилдин коомдук кубулуштар менен болгон байланышын изилдеген чектеш илимдер жана ушуга ылайык илимий дисциплиналар келип чыкты. Мына ошондой чектеш

илимий дисциплиналардын бири - лингвомаданият таануу болуп эсептелет. Лингвомаданият таануунун илим катары калыптанышында үч этапты бөлүп көрсөтүүгө болот: 1) биринчи этапта бул илимдин негиздери пайда болгон; 2) экинчи этапта лингвомаданият таануунун өз алдынча илим катары изилдөө чөйрөсү так аныкталган; 3) 2000-жылдар лингвомаданият таануунун чектеш илимий дисциплина катары калыптанышынын үчүнчү этабын түзөт.

Аннотация: Языкознание будучи наукой общественной тесно связано с другими социально-гуманитарными науками, прежде всего с такими, как философия, история, литературоведение, социология, культуроведение. В результате взаимодействия языкознания с другими науками возникают смежные науки, научные направления и соответствующие научные дисциплины, изучающие язык в его связях и взаимоотношениях с другими общественными явлениями. Лингвокультурология является одной из смежных научных дисциплин. В формировании лингвокультурологии как науки можно выделить три этапа: 1) на первом этапе возникли основы этой науки; 2) на втором этапе четко определяется область изучения лингвокультурологии как самостоятельной науки; 3) 2000-е годы представляют собой третий этап становления лингвокультурологии как смежной научной дисциплины.

Abstract: Linguistics, being a social science, is closely connected with other social sciences, primarily with philosophy, history, literary studies, sociology, and cultural studies. As a result of the interaction of linguistics with other sciences, related sciences, scientific directions and corresponding scientific disciplines arise that study language in its connections and relationships with other social phenomena. Linguoculturology is one of the related scientific disciplines. In the formation of linguoculturology as a science, three stages can be distinguished: 1) at the first stage, the foundations of this science arose; 2) at the second stage, the field of study of linguoculturology as an independent science is clearly defined; 3) The 2000s represent the third stage in the formation of linguoculturology as a related scientific discipline.

Негизги сөздөр: тил илими, маданият таануу, лингвомаданият таануу, маданий фактор, этнолингвистика, когнитивдик лингвистика, этап.

Ключевые слова: языкознание, культуроведение, лингвокультурология, культурный фактор, язык, этнолингвистика, когнитивная лингвистика, этап.

Key words: linguistics, cultural studies, linguoculturology, cultural factor, language, ethnolinguistics, cognitive linguistics, stage.

Лингвомаданият таануу – тил илими менен маданият таануунун кесилишкен чегинде пайда болгон, тилдин түрдүү деңгээлдеринин бирдиктерин, кеп ишмердигин, кептик жүрүм-турумду, дискурсту изилдеп-үйрөнүү аркылуу тигил же бул тилде сүйлөгөндөрдүн дүйнө тууралуу көз караштарын туюндуруп берүү ыкмаларын изилдөөгө багытталган лингвистиканын бир тармагы [1, 127].

Элдин тили жана маданияттын өз ара байланышы Якоб жана Вильгельм Гримм, орус тилчилери Ф. И. Буслаев жана А. А. Потебнялардын эмгектеринде карала баштаган. Тил менен маданияттын өз ара карым-катышы проблемасын өнүктүрүүгө америка окумуштуусу Э. Сепир да салым кошкон. Ал маданиятка аныктама берүүдө тил менен маданияттын жалпы белгилерин жана өз ара аракетин көрсөтүү менен, тил илиминин маданий феномендерди изилдөөдөгү ролун аныктаган. 20-кылымдын аяк чендеринде тил илиминде В. фон Гумбольдттон бери келе жаткан лингво-философиялык аспектиден аңдап-түшүнүүгө теориялык-методологиялык да, практикалык да негиздер жетишерлик топтолуп, жаңы илим тармагынын – лингвомаданият таануунун – келип чыгышын шарттаган [1, 125].

Лингвомаданият таануу илимий дисциплина катары антропоборборлуу парадигманын алкагында ХХ кылымдын 90-жылдарында россиялык ири окумуштуу В. Н. Телиянын эмгектеринде калыптана баштаган. Азыркы учурда Россия изилдөөчүлөрүнүн эмгектеринин көпчүлүгү ушул багытта аткарылган. В. Н. Телия белгилеп көрсөткөндөй, лингвомаданият таануу тилдеги маданий факторго жана адамдагы тилдик факторго багытталган. Мунун өзү, лингвомаданият таануу илими – борборунда маданият феномени орун алган адам жөнүндө илимдин жеке антропологиялык парадигмасынын табылгасы болуп эсептелет дегендикке жатат. Россиялык изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде айтылгандай, лингвомаданият таануу – бул тил илиминин бир тармагы, ал тил илими менен маданият таануу илимдеринин катышы, байланышынан пайда болуп, тилде чагылдырылып, орун алып калган эл маданиятынын көрүнүштөрүн изилдейт. Азыркы учурда когнитивдик тил илими менен катар тил илиминин интенсивдүү өнүгүп келе жаткан багыттарынын бири болгондуктан, бул багытты когнитивдик тил илиминин, этнолингвистиканын алкактарындагы бир метод катары караган учурлар да аз эмес. Бирок, белгилей кетүүчү нерсе – бул багыттын изилдөө объектиси когнитивдик изилдөөлөргө жакындашат, же бул эки багыт көп тараптан бири-бирин толуктап да турат. Бул айтылгандардын негизинде, лингвомаданият таануу багытынын келип чыгышы менен аны башка багыттардан айырмалоого мүмкүнчүлүк берүүчү өзгөчөлүктөрү тууралуу сөз кыла кетүү абзел.

Жогоруда белгилеп өткөндөй, тил илиминде лингвомаданият таануу ХХ кылымдын 90-жылдарынан кийин тилчилердин колдоосу менен өз алдынча илимий багыт катары тарай баштаган. Алгач «лингвокультурология» термини В.Н.Телия жетектеген Москва фразеологиялык мектебинин эмгектеринде пайда болгон. Бул багытты белгилөө үчүн жогорудагы терминге альтернативдүү, анын ордун алмаштыра алууга жөндөмдүү деп эсептелген «лингвокультуроведение» термини да колдонулат. Лингвомаданият таануу багытында иш алып барган окумуштуулар бул илимдин дисциплиналар аралык табиятын баса белгилешет. Эгерде лингвомаданият таануу илими адамдын өзүн өзү таануусун социалдык жана маданий жашоонун табият, коом, тарых, искусство жана башка сфераларына болгон катышы аркылуу изилдесе, тил илими тилдик дүйнө сүрөтүнүн менталдык моделдери катары тилде чагылдырылган жана бекемделип калган дүйнөтаанымды карайт. Лингвомаданият таануунун изилдөө предмети болуп өз ара диалогдогу, аракеттеги тил дагы, маданият дагы эсептелет [2, 222].

В. А. Маслованын пикири боюнча, лингвомаданият таанууда тил баарынан мурда маданият куралы, анын бир бөлүгү болуу менен, ошондой эле маданияттын бар болуусунун зарыл шарты катары эсептелет. Демек, лингвомаданият таануу тилди маданият феномени катары изилдейт [3, 8].

Маданият – элдин тарыхый эс-тутуму, тил болсо, В. Н. Телия айткандай, өзүнүн куммулятивдик функциясына ылайык, маданиятты сактоо менен муундардын өткөндөн бүгүнкүгө карай эле эмес, бүгүнкү аркылуу келечек менен да боло турган диалогун камсыз кылат [2, 228]. Лингвомаданият таануунун илим катары калыптанышында үч этапты бөлүп көрсөтүүгө болот: биринчи этапта бул илимдин негиздери пайда болуп, алгачкы илимий гипотезалар В. фон Гумбольдт, Э. Бенвенист, А. Потенбя, Э. Сепир сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде айтылган.

Тилдин элдин руханий өнүгүшүнө тийгизген таасири В. фон Гумбольдттун эмгегинде изилденген. Индоевропа тобундагы тилдерден обочолонуп турган Испаниядагы басктардын тилин изилдеп жатып, ал мындай ойго келген: «...ар түрдүү тилдер – бул адам аң-сезиминин

түрдүү оболочкасы гана эмес, дүйнөнү ар түрдүүчө көрүү». Кийинчерээк «О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества» аттуу эмгегинде В. фон Гумбольдт мынтип жазат: «Ар бир тилде өзүнө гана таандык дүйнөтааным бар. Тыбыштар адам менен предметтин ортосунда тургандай эле, тил да адам менен табияттын ортосунда турат». Тилдин элдин аң-сезимине тийгизген таасири А. Потенбнянын эмгегинде улантылган. Ал этникалык тилдин элдин дүйнө таанымынын калыптанышына гана эмес, ойдун жайылтылышында да негизги кызмат аткаарын белгилеген.

Экинчи этапта лингвомаданият таануунун өз алдынча илим катары изилдөө чөйрөсү так аныкталган. 2000-жылдар лингвомаданият таануунун дисциплиналар аралык илим катары калыптанышынын үчүнчү этабын түзөт.

Алгач лингвомаданият таануу этнолингвистиканын бир тармагы катары кабыл алынып, окумуштуулардын эмгектеринде бул эки илимге бирдей аныктамалар берилген. Мисалы, В. Г. Воркачев лингвомаданият таануунун маселелерине тил менен маданияттын, тил менен этностун, тил менен улуттун менталитетинин өз ара мамилелерин илимий жактан сыпаттоо кирет, - деп белгилейт. Бул жерден улуттук менталитет түшүнүгүнө токтолуп кетсек, улуттук менталитет – бул тигил же бул элдин маданий-психологиялык бөтөнчөлүгү. Ар бир элдин маданиятында жана психологиясында этникалык топтун өзүнө гана таандык белгилер менен катар, бул элди башка элдер менен байланыштырып турган белгилер да бар. Мисалы, кыргыздарды бир белги түрк тилдүү элдер менен, экинчи белгиси – мусулман динине ишенген элдер менен, үчүнчүсү – шериктеш мамлекеттерде жашаган адамдар менен бириктирип турат. Мына ушул белгилердин баары этникалык өзгөчөлүк менен биригип келип, улуттук менталитетти аныктайт. Тил жана дин улуттук менталитетти аныктоочу фактор болуу менен бирге, кайталангыс-индивидуалдык жана башка элдер менен бириктирип турган белгилердин калыптанышына таасир тийгизет.

Окумуштуу Э. Бенвенисттин божомолу боюнча, үч нерсенин - тил↔маданият↔инсан триадасынын негизинде жаралып, лингвомаданият таануу линза сыяктуу кызмат кылуу менен, ал аркылуу адам этностун материалдык жана руханий өз алдынчалыгын – В. фон Гумбольдт жана Г.Штейнталь айткан «элдин рухун» көрсөтө алат [4, 65].

Азыркы учурда кээ бир окумуштуулар лингвомаданият таанууну этнолингвистиканын бир бөлүгү катары карашпайт, аны өз алдынча илимий жана окуу дисциплинасы катары караган тенденция калыптанып келе жатат. Мындай өңүт В. В. Воробьев, В. А. Маслова сыяктуу изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде көрсөтүлгөн. В. А. Маслованын аргументи боюнча, азыркы этнолингвистика белгилүү бир материалдык же маданий-тарыхый комплекстер менен катышта болгон гана тилдин элементтерин карайт. Мындан тышкары этнолингвистика тарыхый мааниге ээ болгон маалыматтар менен иш алып барып, азыркы учурдун материалынан тигил же бул этностун тарыхый фактыларын табууга умтулат. Лингвомаданият таануу болсо, тарыхый дагы, азыркы мезгилдеги дагы тилдик фактыларды руханий маданияттын призмасы аркылуу изилдейт. Лингвомаданият таануунун лингвистикалык статусу анын объектиси менен түздөн-түз байланышкан. В.Н.Телиянын түшүнүгүндө лингвомаданият таануунун объектиси болуп жалаң эле улуттук маданий маалымат эсептелбестен, жалпы адамзаттык маалымат эсептелет, мисалы, кодго айландырылган Библиядагы маалымат, б.а., ар башка элдерге тиешелүү болгон универсалиялар. В. А. Маслова лингвомаданий изилдөөлөрдүн объектисин тар мааниде кабыл алууну сунуш кылат. Анын пикиринде, лингвомаданият таануунун объектиси болуп

конкреттүү бир элге, же тектеш элдерге тиешелүү болгон маданий маалымат болуп саналат [3, 12].

В. А. Маслова менен В. Н. Телиянын көз караштарынын айырмасы лингвомаданий изилдөөлөрдөгү синхрондук жана диахрондук маселелерден көрүнөт. В. Н. Телиянын пикиринде, лингвомаданият таануу тил менен маданияттын жалаң гана синхрондук өз ара мамилелерин карайт: бул илим коммуникативдик жандуу процесстерди жана анда колдонулган тилдик айтымдар менен элдин синхрондуу аракет кылган менталитетинин байланышын изилдейт. Ал эми В. А. Маслованын ою боюнча, лингвомаданият таануу тарыхый да, азыркы учурга тиешелүү болгон тилдик фактыларды да изилдегендиги үчүн лингвомаданият таануунун ичинен өзгөчө тармак катары диахрондук лингвомаданият таануу бөлүнүп чыккан [3, 12].

Лингвомаданият таануу когнитивдик лингвистика менен катар эле азыркы учурдагы антропоборборлуу парадигманын өнүгүп бара жаткан багыттарынын бири болуп саналат. Бул эки багыт тең азыркы тил илиминдеги эң актуалдуу өнүттөрдөн болуп, алардын негизги принциптери көптөгөн ири илимий мектептер аркылуу көрсөтүлгөн.

Азыркы учурдагы антропоборборлуу парадигманын негизги эки багытын изилдеген окумуштуулардын эмгектеринин негизинде М. В. Пименова, О. А. Кондратьева бул эки багыттын бир канча жалпылыктары бар экендигин белгилешет [5, 6]:

1) Когнитивдик тил илими, лингвомаданият таануу экөө тең тилге болгон интегративдик өнүгүү реалдаштырат. Дисциплиналар аралык синтездин натыйжасында пайда болуу менен, тилди изилдөөдө бул эки илим лингвистикага гана тиешелүү маалыматтарды эсепке албастан, ошондой эле өздөрүнө башка тиеше-катышы бар дисциплиналардын да жетишкендиктерин колдонгондуктан, окумуштуулар изилденүүчү феномен тууралуу терең жана көп аспекттүү маалыматтарды ала алышат.

2) Антропоцентридик парадигманын өзгөчөлүктөрүнө ылайык эки багыт тең «тил жана адам» деген диадада тилди изилдөө менен байланышкан. Бирок ал диада бул эки багытта ар башкача формаларга ээ болот. Когнитивдик тил илиминде тил маалыматты кодго айландырууда жана трансфармациялоодо роль ойноочу когнитивдик механизм катары изилденет, ал эми лингвомаданият таанууда тил – маданият феномени, улуттун маданий кодун сактоочу казына катары каралат. Б.а., «тил жана адам» аттуу диада когнитивдик тил илиминде «тил-адам-таанып-билүү» триадасына айланса, лингвомаданият таанууда «тил-адам-маданият» аттуу үчилтигине айланат. Демек, когнитивдик тил илими тилдин когнитивдик функциясына, ал эми лингвомаданият таануу – маданий функциясына көңүл бурат.

3) Эки багыт тең дүйнө сүрөтүнө жана анын варианттарына чоң маани беришет. Когнитивдик тил илими үчүн дүйнө сүрөтүнүн калыптаныш механизми жөнүндө маселе приоритеттүү болсо, лингвомаданият таануу жаатындагылар үчүн – дүйнө сүрөтүнүн улуттук-маданий спецификасы, өз алдынчалыгы маанилүү деп эсептелет.

4) Эки багыт тең адамдын аң-сезимине таянышат, анткени тил менен маданияттын өз ара аракети аң-сезимде аткарылат, ошондой эле кайсы гана лингвомаданият таануу изилдөөсү болбосун, ал ошол эле учурда когнитивдик изилдөө да болуп саналат.

Жогоруда айтылгандай, лингвомаданият таануу этнология, психология жана жалпы тил илими сыяктуу илимдер тармагынын изилдөөлөрүн өзүнө камтыган интеграциялык илим болуп саналат. Бул илим тармагы боюнча эмгектерде ар башка, кээде карама-каршы да пикирлерди жолуктурууга болот. Лингвистикада салт катары изилдөө объектиси болуп

саналган тил, бул илимде маданият жаратуучу, маданиятты өнүктүрүүчү жана сактоочу курал катары аныкталат.

Тил – «маданияттын күзгүсү» - деген тезисти тар мааниде колдонуу туура эместигин лингвистикадагы объективдик принцип далилдеп турат, анткени, «тил аралык айырмачылыктар дүйнөнү кабылдоого таасир этпестен, тескерисинче, дүйнөнү ар башка кабылдоо тигил же бул тилге мүнөздүү болгон тилдик техникага ылайык ар кандай моделдерди жаратат». Демек, лингвистикалык изилдөөлөрдү так критерийлерсиз, шарттуу түрдө «этномаданий» деп эсептелген алкакка «кысып» сыйдырып батырбастан жана бир аз мисалдарга таянган бир жактуу примитивдүү тыянактарга жол бербестен, тилдин поливарианттуу татаал түзүлүш экендигин эстен чыгарбоо зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1. Мусаев С. Ж., Абдыкеримова А. Э., Садыкова С. З. Тил илими: 2-бөлүк. Тил илиминдеги жаңы багыттар. -Б, 2021. -243 б.
2. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. -М.: Языки русской культуры. -288 с.
3. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студ. вузов. –Москва: Академия, 2001. –208 с.
4. Воркачев С. Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа. - Краснодар, 2002. - 142 с.
5. Пименова М. В., Кондратьева О. Н. Концептуальные исследования. Введение. Учеб. пособие. -М.: Флинта, 2011. -176 с.
6. Каратаева С.К. Түрк тилдеринде байыркы созулмалардын дифтонгдошуусу. Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева. №2, 2022. С.30-35.

УДК 372

DOI 10.33514/1694-7851-2023-4-274-279

Акматалиев Ж.Т., Бектурганова Н.Н., Джолдошбек кызы А.

К.Тыныстанов атындагы БМУ, ага окутуучу,

К.Тыныстанов атындагы БМУ, окутуучу, магистрант,

К.Тыныстанов атындагы БМУ, окутуучу, магистрант

Акматалиев Ж.Т., Бектурганова Н.Н., Джолдошбек кызы А.

ИГУ имени К.Тыныстанова, старший преподаватель,

ИГУ имени К.Тыныстанова, преподаватель, магистрант,

ИГУ имени К.Тыныстанова, преподаватель, магистрант

Akmataliev Zh.T., Bekturganova N.N., Dzholdoshbek kyzy A.

IKSU named after K. Tynystanov, Senior Lecturer,

IKSU named after K. Tynystanov, teacher, master's student,

IKSU named after K. Tynystanov, teacher, master's student

**ГЕОГРАФИЯЛЫК ТҮШҮНҮКТӨРДҮ МЕКЕН ТААНУУ ПРЕДМЕТИНДЕ
КАЛЫПТАНДЫРУУ ЖАНА ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ
КОЛДОНУУ**